

Kerényi Ferenc

Egy ősbemutató emléke

175 éve mutatták be Katona József *Bánk bánját*

Egyetlen színlap, Kassán nyomtatva, rajta az 1833. február 16-i dátum ceruzával 15-re javítva – ez a *Bánk bán* ősbemutatójának teljes dokumentációja. A társulat könyvtárának egy része máig fennmaradt ugyan Abaúj vármegye levéltárában, ám a használt szövegpéldányt nem tartalmazza. Kritikát hiába keresünk, az időpont a „már nem” és a „még nem” tipikus esete. Már nem létezett a Csáky Tivadar írta és kiadta *Nemzeti Játékszíni Tudósítások* (1830–1831), és csak a második félévtől indult meg a városban a Kovacsóczy Mihály szerkesztette *Szemlélő*, amely színi bírálatokat is közöl majd. Pesten április 1-jétől jelent meg a *Honművész* című divatlap. Ezt Katona ismerőse szerkesztette: Róthkrepf Gábor, aki Mátray Gáborként lett utóbb „a magyar zenetörténet atyja”, de már az 1810-es években, Katona műkedvelő színészkedésének idején, gyermekfejjel zenéket komponált a pesti színtársulat számára. (Ő a későbbiekben valóban minden alkalmat megragadott, hogy Katona emlékét megőrizze.) Ezért kritika felbukkanására a jövőben sem számíthatunk. Naplóbejegyzés, magánlevél előkerülhet, de ez meg véletlen szerencse dolga, erre célkutatást folytatni nem lehet. Hogy a *Bánk bán* ősbemutatójának világát felidézzük, körülíráshoz kell hát folyamodnunk, összesítve a városra, színházára, a társulatra vonatkozó ismereteinket.

A kortársak számára az esemény nem volt több, mint a közönség csekély száma miatt sorjázó bemutatók egyike. Amíg Rexa Dezső nem közölte 1921-ben a *Vasárnapi Ujságban* az említett színlapot, különféle dátumok keringtek a hajdani közreműködők emlékeiből. Emlegettek egy 1826-os, semmivel nem adatolható pécsi előadást a székesfehérvári társulattól: a feltevés analógiás, ők azonban nem Katona, hanem Kisfaludy Károly kultuszát alapozták meg és öregbítették. Az első Tiborc, Szilágyi Pál 1828-ra és Kassára emlékezett. Az ő tévedése is menthető, abban az évben költözött társulatuk a városba. Az ősbemutató Ottója, Egressy Gábor Kolozsvárt és 1834-et írt. Ott és akkor valóban volt a *Bánk bán*nak (második) előadása, mégpedig a színész jutalomjátéki választásaként, ő érthető módon erre kívánt emlékezni. (Ezt az előadást egyébként már *Honművész*-tudósítás is megörökítette.) Udvarhelyi Miklós, aki Kassán választotta a drámát magának, hallgat az eseményről – nem akarta nagynevű pályatársát, Egressyt cáfolni? Marad tehát ismét a színlap tanúbizonyosága.

Kassának ekkortájt kb. 12.000 lakosa volt. A városban három nyelven beszéltek. A bürgerok németül, a köznép szlovákul, a vármegyei tisztviselők, az itt élő nemesség és a polgárság kisebb hányada magyarul. A német színészetnek 1762 óta fontos bázisvárosa volt. Kivált, hogy 1789-re a piactéri deszkabódé helyett felépült a kőszínház, a város költségén, amit bérlőknek adtak ki. A magisztrátus biztosra ment. Afféle „szórakoztató kombinát”-ot építtetett és adott ki árendába: a fölszinten boltok és kávéház, az emeleten

nagyterem, amely bálók és színi előadások céljaira is szolgált. A másik három tevékenység bevétele pedig biztosan fedezte a bizony gyakran csődbe jutó alvállalkozó szintársulatok veszteségeit.

A magyar színészet – Miskolcra átárvulva – 1816-ban mutatkozott be vendégjátékokkal. Már akkor (és a vegyes lakosságú területeken mindenütt) megtanulták, hogy zenés, szórakoztató műsorral kell a publikumot a magyar előadásokhoz szoktatni. 1828-ban az Erdélyi Énekes Társaság egyik részlege (18 férfi, 9 nő, karmester, táncmester) vetette meg itt a lábát. Az ő legnagyobb erényük az volt, hogy az 1827-ben Kolozsvárról kiindult és Pesten, a Német Színházban is sikerrel szerepelt együttes a gyakran fölbomló és újjáalakuló vándortársulatoknál hosszabb ideig játszott együtt, és így produkcióik kiérleltebbek voltak amazokénál. Jellemző módon nem igazgató, hanem négy vezértag irányította őket, a négy hangfaj vezető szólistája: Déryné Széppataki Róza (szoprán), Pály Elek (tenor), Szerdahelyi József (bariton), Szilágyi Pál (basszus). Ők a szó szoros értelmében énekes-színészek voltak, prózai és operai kötelezettségekkel – a *Bánk bán* ősbemutatóján is mind a négyen közreműködtek.

Hogy a magyar színészet ezúttal 12 évig maradhatott meg Kassán, az egy, eladdig ismeretlen méretű és összetételű pártolásnak köszönhető, amelyre sikeres, 1828. évi vendégjátékok biztatta fel az érdekelt feleket. Összefogott a megyében élő arisztokrácia (ők adták a művészeti vezetést, és 4 fővel vettek részt az igazgatóságban), a pártolást hivatali apparátusa révén Abaúj vármegye szervezte (5 fő), míg a város ingyen engedte át színházát és cserébe 4 személyt delegált az igazgatóságba. Ez a páratlan és a későbbi reformkorra jellemző összefogás 1833-ban már harmadik ciklusát teljesítette. Noha a bevételeket időnként így is pótolni kellett segélypénzekkel, mégis lehetőség nyílt az elmélyültebb művészi munkára és a prózaműsor fejlesztésére.

A művészi vezetést 1829 és 1833 között báró Berzeviczy Vince kezében volt, aki fiatal korában német nyelvtérületen maga is színészkedett. Figyelme a játékfolyamat egészére kiterjedt, fő érdemének már a kortársak is a korszerű „*conversatio-tónus*” (társalgási stílus) terjesztését tartották a vándorszínészetben bevett „*síró-éneklő iskola*”, a színpadi kántálás helyett. Ezekért az érdemekért választotta őt a Magyar Tudós Társaság levelező tagjává. A helyére éppen 1833-ban lépő gróf Csáky Tivadart inkább a szcenika, az előadások gazdagabb kiállítására érdekelte; ennek érdekében még saját palotaberendezését is ki-kikölcsönözte a társulatnak.

A műsor az évek során kiegyenlítődött. Az opera mellett (középpontban Rossini kultuszával) megszorodott a színpadi látványosságokat kínáló, zenés bécsi tündérboházatok száma, amelyek nyílt színi csodákkal – gyors színváltozásokkal, eltűnő díszletekkel és átalakuló szereplőkkel – készítették ámulásra a közönséget. A szórakoztató repertoár harmadik, új eleme a táncjáték lett, pantomimmal előadott cselekménnyel és karaktertáncokkal. A prózaműsor koronázatlan királya – akár a korabeli Európában bárhol – August Kotzebue volt, aki szentimentális drámákkal (szép magyar szakkifejezéssel: „*érzékenyjátékokkal*”), lovagdrámákkal („*vitézi játék*”) és vígjátékaival egyaránt uralta a műsort. De már volt magyar kedvenc is, Kisfaludy Károly személyében, akinek a társulat kiváltképpen az *Aurora* zsebkönyvben megjelent egyfelvonásos vígjátékait kedvelte, hiszen – egy-egy táncjátékkal, másik egyfelvonásossal, koncertszámokkal kiegészítve – egész estét lehetett velük betölteni. A két kortárs közül ekkoriban országzszerző is Kisfaludy volt az ismertebb és népszerűbb. A fiatal Arany Jánost még 1836-ban is lemosolyogták, amikor a *Bánk bánt* előbbre helyezte Kisfaludy *Stibor vajda* című végzetdrámájánál.

Katona József sem volt ismeretlen Kassán, és ez valószínűleg még a pesti évekből ismert énekes-színész, Udvarhelyi Miklós érdeme. Ő volt az, akinek 1816 nyarán Kecskeméten, apja szövöszékén ülve Katona József felolvasta a *Bánk bánt*. Úgy látszik, több Katona-

szövegkönyve is volt a jutalomjátéokra választott *Bánk bán* mellett. Az 1831. február 19-én játszott fordítást, a Pesten már műsoron volt *A Mombelli grófokat* ugyan nem tudjuk személyéhez kötni, de ugyanebben az évben benyújtotta cenzúrára a tulajdonában volt, szintén 1816-os dátumot viselő *Aubigny Clementiát*, amelyet a kassai könyvvizsgáló, Magyar József 1831. december 29-én eltiltott: „Ezen darabot előadni nem szabad, mert szitkokkal tele vagyon. Istenről nagyon illetlenül szól, és régi vallásbéli villongásokat előhoz.” Persze rögtön felvetődik a kérdés: hogyan engedhette át akkor a *Bánk bán*t, amelyet Pesten 1819-ben csak kinyomtatásra engedélyeztek, előadásra nem? A színlap névanyaga sejteti a választ: a cenzor elé nem az 1816-ban még csak kéziratban megvolt, Kecskeméten fölolvastott első kidolgozás került, hanem a végleges változat nyomtatott szövege (Pest, 1821), amelyet a pesti döntésről tájékozatlan cenzor megnyugodva engedélyezett – most már előadásra is.

Mint a bevezetőben említettük, a nyomtatott színlapon az időpont módosult: február 16-ról 15-re. Itt a kalendárium segít. Abban az esztendőben február 16. szombatra esett, „farsang farka” volt, az utolsó báli lehetőség a nagybőjt előtt; a színlap ajánlása említi is az egyidejűséget. A színházi eseményt utóbb mégis, jó érzékkel, egy nappal előrehozták. A jutalomjáték azt jelentette, hogy a megtisztelt művész választhatta ki a játékdarabot, és a napi költségek levonása után ő kapta meg a nettó bevételt. A jegyeladás növelése érdekében – amint szokásban volt – „Udvarhelyi Miklós, nemzeti színész és dallos” is szép ajánlást írt az ismeretlen darabról, hogy indokolja választását és felcsigázza a közönség érdeklődését: „...a hajdankorból egy oly honévrajzi történetet kívánok kellemes időtöltéssül szemléltetni, mely akár a költőnek nagy lelkét, akár a characterek fénye-becsének rajzolását tekintsük benne, minden módon remek...” A színész Mikhál bán szerepét választotta magának. Mellékszerep, amiről a szerző az első kidolgozás jegyzetében azt írta: „De ne mutasson egy nevetéses álomszuszékot.” Ugyanakkor fontos is, hiszen komoly jelenete van a IV. felvonásban Gertrudisszal, és Bánk órá bízva gyermekét.

Az előadás körülírásához a szereposztásból kell kiindulnunk. Ez még ugyanis a színészet történetének az a korszaka, amikor az alkat = szerep megfelelés dominált. Jellemző, hogy Déryné az 1810-es évekből, amikor leírja Katonát, egy hősszínész követelményeit állítja fel vele szemben naplójában. Neki mint naivanak, a hős(szerelmes) volt a színpadi párja. Hiába jó képességű és szép termetű, ha nem férfiszépség és nincs színfaldöntөгető hangereje. A *Bánk bán*t író, a színpadot belülről ismerő Katona figyelemmel is volt a szerepkörök gyakorlatára, és ezen lényegében a második kidolgozás sem változtatott. Ez az oka annak, hogy a *Bánk bán* színháztörténetének első korszakában a dráma szerepei színészi ambíciók tárgyai. Egyszerűbben és magyarul: el tudták játszani, különösebb előtanulmányok nélkül.

Az első Bánk bán, Bartha János maradéktalanul megfelelt a Déryné megfogalmazta elvárásoknak. Nem tartozott a régi aktorok közé, 1828-ban csatlakozott Egerben a társulathoz, tanult mestersége szerint mint színházi szabó. Dérynéől tudjuk, egy beugrás alkalmával derült csak ki, hogy a dörmögő, szép szál legény gyönyörű orgánummal, istenáldotta basszushanggal rendelkezik. Nem volt tehát természet szabta akadálya hősszínészi pályafutásának. Adottságaival azonban vissza is élt, amint az egy későbbi, 1836. november 1-jei budai *Bánk bán*-előadás kritikájából kitűnik: „Sajnálni lehet, hogy e ritka s megrázódtató orgánummal bíró színész ezt szaválásának árnyékklataira nem szokta használni, (...) mint ma, midőn a szüntelen dühöngő hangnak rendkívüli ereje verdesi a hallgatók füleit...” Később a tanulásra, önképzésre nemigen hajlandó, a kritikára nem hajtó színész a drámán belül az egysikűbb szerepekre váltott át: Tiborcra, majd II. Endrére.

Melindát Déryné játszotta, akinek számára valószínűleg a belé szerelmes Katona eleve írta a szerepet. Igazi szépség sohasem volt, kissé már túl a szerepkör és Melinda életkorán (40. évében járt), alkata el is nehezült, de – egy kortársi, ráadásul női emlékezés szerint

– „...gyönyörű szemei mindig üdeséget kölcsönöztek arcának, s könnyed tagmozdulatai még később is ifjúnak tüntették fel.” (Karacs Teréz) Gertrudist a vándorszínészet híres tragikája, Kántorné Engelhardt Anna alakította, aki – szintén Karacs Teréz szerint – „[t]aglejtés, kar- és kézmozdulatok, hanghordozás s gyönyörű nyakának kellő tartása által varázslá el az őt bámulót.” A királyné szerepét kedvelhette, hiszen 1835. február 7-én, a budai Várszínházban szintén jutalomjátékára választotta Katona József „eredeti szomorújáték”-át.

A többi szerepben is a vándorszínészet jelentős személyiségei léptek színpadra. Bíberách Megyeri Károly volt, aki – komikusi sikerei mellett – megújította az intrikus-szerepkör játékhagyományát. Az eddigi, már pusztá megjelenésükkel, külsejükkel is ellenszenvet kiváltó, azt vicsorgással, fogcsikorgatással, színpadi jövés-menéssel fokozó cselszövők helyébe ő állított először romantikus, intellektusokra hagyatkozó intrikusokat. Nincs okunk feltételezni, hogy a kóbor lovag erre igen alkalmas szerepében nem így járt el. Ottó herceg a fiatal Egressy Gábor volt. Pályatársa, Szigligeti Ede följegyezte, hogy „[e]lkkoriban többnyire még a szerelmeseket adta. Ez érzelő, egyhangú szerepek kevés tápot nyújtottak bűvárkodó lelkének...” Ha a szerepet nem is, a drámát annyira megszerette, hogy Kolozsvárott és a Pesti Magyar Színházban jutalomjátéka lett, élete végéig repertoárján tartotta, és *A színészet könyvében* (1841-től 1865-ig írta) számos *Bánk bán*-példával találkozhatunk. Ő, a magyar színpadi romantika kedvezőtlen adottságú, de rendkívül tudatos kísérletezője több figurát is megformált: már 1839-ben a címszerepet, de 1845-ben II. Endrét is, míg végül (1845 után) Petur zárkózott fel melléjük.

A drámában több idősebb férfi szerepel, az apaszínészi szerepkör tragikus változatai: II. Endre, Petur, Tiborc, Simon és Mihál, Myska bán. Kiöregedő hősszínészekre vártak ezek a feladatok, mint Szentpétery Zsigmondra, az első Peturra, aki – legalábbis a budai, 1835-ös előadáson – a kelletnél hangosabban és több pátosszal alakította a bihari főispánt. (Megyeri Károly mellett ő lett, Petőfi Sándor *A tintásüveg* című versének köszönhetően, a magyar vándorszínészet egyik emblematikus alakja.) Tiborc Szilágyi Pál, rutinos és megbízható színész, aki most sem tévesztette el hatását, „a nyomorúság alatt nyögő Tiborc szerepében szívrehatólag lépett fel”, amint 1834-ben kolozsvári kritikusa említette. A király szerepe már csak szükségből jutott a több szerepkörben is foglalkoztatott Szerdahelyi Józsefnek, a társulat baritonistájának, akitől II. Endre belső konfliktusának érzékeltetését aligha lehetett elvárni. „...a felvett igen mély bánat kissé unalmassá tette őt előadásában” – írta róla ugyancsak a kolozsvári bíráló, 1834-ben. Színpadon volt a társulat negyedik vezetőtagja, a tenorista Pály Elek is; az ő, operaszerepekben is kevesellt alakítókézségéből azonban mindössze az „Egy zászlós úr” megformálására futotta.

A színpadot böngészve más és igen jellemző érdekességekre is bukkanhatunk. Béla és Endre herceget valóban a II. Endrét játszó Szerdahelyi József gyermekei alakították, utóbbit Szerdahelyi Kálmán, a későbbi évtizedek híres szalonszínésze. Ekkor mindössze négyéves volt. Nem volt sokkal idősebb, ötesztendős a Bánk gyermekét, Somát játszó Telepy Károly, a társulat komikusának és színpadi ezermesterének fia, aki utóbb a század második felének neves festőművésze lett. Az „Egy udvornik” nyúlarknyi szerepe pedig megint ismerős nevű színészre várt: Latabár Endrére, a ma is színpadon lévő dinasztia megalapítójára.

Az ősbemutató fogadtatásáról szintén nincsenek forrásaink. Az egyetlen előadás ténye önmagában semmit nem bizonyít, akkoriban igen kevés prózai előadás ért meg többszöri színrevitelt. Szilágyi Pál emlékezésének vonatkozó passzusa, hogy tudniillik a bemutató másnapján a könyvkereskedő boltját megrohanva, 200 példányt vásárolt föl a hálás közönség, a színészet hatását bizonygató remek anekdota, de köszönő viszonyban sincs a valósággal. A *Bánk bán* első kiadásának példányszámát nem ismerjük, de hogy abból a nem

sokkal többre tehető mennyiségből egy németes város könyvesboltjába ennyi jutott volna, elképzelhetetlen. Ennél beszédesebb az a tény, hogy a *Bánk bán* – szemben Katona többi, játszott darabjával, és akár az 1810-es évek sikerproduktóiával – egyáltalán színen maradt a romantika korában is. A kolozsvári (1834), a budai (kétszer 1835-ben és egyszer 1836-ban), a debreceni (1836), a miskolci (1836), a pesti (1839) előadások láncolata nem nevezhető ugyan a dráma diadalútjának, de mindazonáltal folyamatos érdeklődést tanúsít.

Az irodalomtörténet a „miért?”-re már megadta a maga válaszát. Kimutatta a dráma szövegében azokat a romantikus vonásokat, amelyekkel Katona mintegy megelőzte korát. Ilyen Bánk belső konfliktusa (a főhős addigi, kizárólagos külső konfliktusaival szemben), a korábban az utolsó felvonásban színre lépő és a megsérült világrendet helyreállító uralkodó ábrázolása helyett a tébláboló és szintén saját, királyi és férji belső konfliktusát behozó II. Endre fölléptetése az V. felvonásban, a reformkori nemzetegységet megszemélyesítő, Petur és Tiborc panaszait egyesítő nagyúr szereplése a IV. felvonás nagyjelenetében stb.

Hozzátehetjük a színészettörténeti szempontot is. Ez pedig az V. felvonás sokat emlegetett és elemzett szerzői utasításához kapcsolódik: Bánk a királyné ártatlanságának hírére „mindedig oszlop módra állott, földre szegezett szemekkel...” A korabeli színészeti kézikönyvek és a belőlük készült kivonatok a színpadi álláshoz a „lábak mint szobor” instrukciót fűzik, azaz az enyhe harántterpeszt, a kontraposztot, amelyből bármilyen irányú mozgás könnyen indítható. A lelki összeomlás határán álló, cselekvésképtelen Bánk nem veheti föl ezt a pozitúrát, ám a belső konfliktus csúcspontjának ábrázolására az 1810-es, sőt még az 1830-as években sincsenek meg a megfelelő színészi eszközök. Marad tehát a néma, oszlopszerű állás. Az 1840-es évekre azonban megváltozott a helyzet. Lendvay Márton, aki először 1834-ben Kolozsvárott játszotta a nagyurat, 1845-ben, a *Bánk bán* kirobbanó sikerének esztendejében egy társadalmi dráma (Czakó Zsigmond: *Végrendelet*) örülési jelenetének hasonló feladatát már meg tudta színészileg oldani: „...mozdulatlanul és mereven állt, s csupán arcával és szemével úgy jelezte lelkének és agyának kifordulását, hogy a közönség megborzadt bele...”

Nemcsak a színész, de a publikum is mintegy felnőtt a drámához. 1839-ben Petur hazafias tirádái és Tiborc panasza hatottak a nézőtéren, 1845-ben pedig Lendvay Mártonban, az ideális hősszínészben már a magyarság eszményképét ünnepelték. Ezt mutatja az 1845 november 1. és 1848. március 15. közötti 17 előadás, amelyeket közel 20.000 néző látott, az akkori Pest-Buda lakosságának 15%-a. Tizenöt év alatt a *Bánk bán* nemzeti dráma lett, amelyet méltán követelt színpadra a nép a magyar forradalom estéjére. Az 1848. március 15-i előadásnak is egyetlen színlapját ismerjük, néhány évtizede került csupán elő. A forradalmi lelkesedés, a kiszabadított Táncsics Mihályt hozó tömeg beözönlése miatt végül félbeszakadt előadáson a tizenöt év előtti ősbemutató szereplői közül többen most is színpadon voltak. Bartha János ezúttal II. Endrét, Szilágyi Pál Simon bánt, Szentpétery Zsigmond Tiborcot, Egressy Gábor pedig Peturt játszotta. Udvarhelyi Miklós megőrizte Míkhál bán szerepét.

A *Bánk bán* nemzeti dráma lett, amelynek auráját a kétszeri betiltás (1839 és 1845, valamint 1849 és 1858 között) csak növelte. Erekllye, a kánon minden előnyével és hátrányával. De ez már egy másik történet, a recepció- és kultusztörténet tárgya.